

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE FILOSOFIE ȘI PSIHOLOGIE
„CONSTANTIN RĂDULESCU-MOTRU”

**STUDII DE ISTORIE
A FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI**
vol. VII

Coordonator: Viorel Cernica

Ediție îngrijită de: Mona Mamulea

Aparat bibliografic de Titus Lates

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

București, 2011

CUPRINS

I. Centenar Emil Cioran (1911–2011)

Viorel Cernica , Despre un sens hermeneutic al <i>Convorbirilor cu Cioran</i>	9
Constantin Stoescu , Plictiseala ca exces metafizic și căderea în aforism	19
Horia Pătrașcu , Lirismul metafizic. Teoria și clasificarea emoțiilor în <i>Pe culmile disperării</i>	26
Mihai Popa , „Timpul cel lung” și amăgirea istoriei la Emil Cioran	56
Marius Dobre , Emil Cioran despre femeie și dragoste	67
Dragoș Popescu , Influențe buddhiste în gândirea lui Emil Cioran: <i>Despre neajunsul de a te fi născut</i>	75
Marin Diaconu , Despre corespondența lui Emil Cioran	80
Titus Lates , Emil Cioran: lecturi din tinerețe (1926–1947)	88

Anexă

Marius Dobre , Câteva impresii de călătorie. La Paris, după Cioran (iulie 2011)	100
--	-----

II. Titu Maiorescu: 170 de ani de la naștere (1840–1917)

Alexandru Surdu , Metamorfoza logicii lui Maiorescu	107
Constantin Aslam , Critica criticismului maiorescian în gândirea interbelică	120
Viorel Cernica , Metode de filosofare și proiecte culturale. Maiorescianismul astăzi	135
Gheorghică Geană , Gheara leului, sau pulpana boierului?	144
Mona Mamulea , Particularul și universalul sau dilemele Școlii lui Maiorescu. Câteva considerații istorice	160

III. Studii

Vasile Muscă , Triumful kantianismului în Școala românească de la Sfântul Sava a lui Gheorghe Lazăr	185
Mihai D. Vasile , Reconstrucția categorială a metafizicii la Mircea Florian	194
Mihail M. Ungheanu , Mister și sacru la Lucian Blaga. O lectură hermeneutică	213
Cornel-Florin Moraru , Timp, destin și vocație: reconstrucția concepției lui Constantin Rădulescu-Motru despre destin	222
Vicențiu Mirea , Cunoașterea creatoare sau cunoașterea spornică la Lucian Blaga	233
Semnal : Lucrări de filosofie românească – 2010 (rubrică realizată de Titus Lates)...	242

EMIL CIORAN: LECTURI DIN TINEREȚE (1926–1947)

TITUS LATES

ANII DE LICEU: 1926–1928

Între anii 1921 și 1928, Emil Cioran a fost elev la Liceul „Gheorghe Lazăr” din Sibiu. S-a păstrat un caiet, datat 10 decembrie 1926, „Pentru transcrierea unor fragmente din cărți”, în care se găsesc citate din: Mircea Florian, Diderot, Eminescu, Balzac, Tagore, Paulsen, Soloviov, Lichtenberg, Dostoievski, Flaubert, Schopenhauer, Nietzsche. Majoritatea citatelor sunt din cărți traduse în românește, existând și câteva în limba franceză¹. Citea mult și participa la Societatea de lectură „Al. Vlahuță” a liceului, unde a dezvoltat o serie de teme precum: *Ilarie Chendi*, *Omul cu mârșoaga* și *Pe marginea unei cărți (Rabindranath Tagore)*². Există și un rezumat al cărții *Arta de a suferi* de Mircea Florian al elevului Cioran, datat 20 iulie 1927³. Fratele său, Aurel Cioran, își amintește că în toiu unei vacanțe de vară, scâldându-se în lacurile de la Ocna Sibiului, discuta cu prietenul său Petre Țincu despre Rimbaud⁴. Petre Țincu, fratele lui Bucur Țincu, l-a impresionat pe Cioran, la întâlnirile de la Societatea de lectură, cu intervențiile lui despre Lombroso și despre alții, dar și cu broșura *Moartea civilizației capitaliste*, scrisă la doar 16 ani⁵. Pe atunci, Cioran îl avea ca idol pe Andreev⁶.

Lecturile de filosofie care au început de la cincisprezece ani dovedesc, în afara deconcertantei diversității, o anumită predilecție pentru vitalismul german și

¹ *Apud* Gabriel Liiceanu, „Cioran sau filosofia ca antifilosofie”, în *Cearta cu filosofia*, București, Humanitas, 1992, p. 140; informație reluată în Gabriel Liiceanu, *Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran urmat de Apocalipsa după Cioran: trei zile de convorbiri – 1990*, București, Humanitas, 1995, p. 17.

² Anca Sirghie, „Situția școlară a liceanului Emil Cioran”, în *Întâlniri cu Cioran*, vol. 2, culegere realizată de Marin Diaconu și Mihaela-Gențiana Stănișor, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2011, p. 247.

³ *Cioran: nihilistul privat*, caiet îngrijit de Constantin Barbu, Craiova, Editura Contrafort, 2009, pp. 81–83.

⁴ *Întâlniri cu Cioran*, vol. 1, cuvânt înainte de Eugen Simion, culegere realizată de Marin Diaconu și Mihaela-Gențiana Stănișor, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2010, p. 45.

⁵ Cioran, *Scrisori către cei de-acasă*, stabilirea și transcrierea textelor de Gabriel Liiceanu și Theodor Enescu, trad. din franceză de Tania Radu, ediție, note și indici de Dan C. Mihăilescu, București, Humanitas, 1995, p. 316.

⁶ *Ibidem*.

pentru nihilismul rus⁷. Kant, pe care-l citea în parcurile Sibiului, îl „călca pe nervi cu lista lui de categorii”, a căror simetrie i se părea „pură acrobație”⁸.

O carte orientativă citită și recită cu pasiune de adolescentul Cioran este volumul *Scritori ruși* al lui Dmitri Sergheievici Merejkovski (trad. de C. Săteanu, Iași, Tipografia „Albina”, 1925). Cartea a fost păstrată de Simion Timariu, un prieten din copilărie al filosofului, și a intrat în posesia lui Ion Vartic, care o prezintă în volumele *Cioran: 12 scrisori de pe culmile disperării*⁹ și *Cioran naiv și sentimental*¹⁰. Pe carte apar sublinieri apăsate și nervoase, în fel și chip, cu linii horizontale, îngroșări și reveniri cu linii laterale, verticale: „După violența cu care au fost imprimate în pagini, ne dăm seama de participarea afectiv-intelectuală cu care adolescentul și tânărul Cioran a citit eseurile despre Pușkin, Goncharov, Turgheniev, Tolstoi, Dostoievski și Rozanov”¹¹. Semnificativ este și un pasaj subliniat cu mai multe linii de către Cioran: „Cărțile lui Dostoievski nu se pot citi: trebuie să le trăiești, să le experimentezi, spre a le putea pricepe”¹².

De cum a ajuns în Sibiu, unde stătea în gazdă, „într-o pensiune la două nemțoaice”, a învățat germana, și după ce a început să citească cărți de filosofie a frecventat biblioteca germană, unde era bibliotecar Erwin Reiner, „un tip foarte bine, un filosof neamț, care scrisese vreo zece volume” cu care s-a și împrietenit. Era singurul român care mergea la biblioteca nemțească¹³.

După cum mărturisește în *Exerciții de admirație*, în această perioadă îl descoperă pe Mircea Eliade, în paginile cotidianului „Cuvântul”, al lui Nae Ionescu. Ziarul ajungea în provincie la unsprezece dimineața, iar el se repezea în recreație la chioșc, să îl cumpere. În acest fel s-a familiarizat cu nume mai mult sau mai puțin insolite, precum Aśvaghosa, Csoma de Kőrös, Buonaiuti, Eugenio d’Ors și alții. Prefera articolele despre străini pentru că operele lor, de negăsit în oraș, i se păreau misterioase și „definitive”. Fericirea se reducea la speranța de-a le putea citi cândva¹⁴. În 1928 îl descoperă și pe Otto Weininger, la un an după o decepție amoroasă adolescentină. Citește *Geschlecht und Charakter* într-un moment în care era nesățios de orice formă de exces și de erezie, când îi plăcea să ducă o idee până-n pânzele albe, să împingă rigoarea până la aberație, până la provocare, să

⁷ Nicolae Turcan, *Cioran sau excesul ca filosofie*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2008, p. 36; o mică listă de cărți despre nihilismul rus, în: *Cioran: nihilistul privat*, caiet îngrijit de Constantin Barbu, Craiova, Editura Contrafort, 2009, p. 49.

⁸ Cioran, *Scrisori către cei de-acasă*, stabilirea și transcrierea textelor de Gabriel Liiceanu și Theodor Enescu, trad. din franceză de Tania Radu, ediție, note și indici de Dan C. Mihăilescu, București, Humanitas, 1995, p. 300.

⁹ Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, pp. 66–72.

¹⁰ Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, pp. 22–28.

¹¹ Ion Vartic, *Cioran naiv și sentimental*, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, p. 23.

¹² *Ibidem*, p. 13.

¹³ Gabriel Liiceanu, *Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran urmat de Apocalipsa după Cioran: trei zile de convorbiri – 1990*, București, Humanitas, 1995, p. 96.

¹⁴ Cioran, *Exerciții de admirație: eseuri și portrete*, trad. de Emanoil Marcu, București, Humanitas, 1993, pp. 118, 119.

înalte furia la rang de sistem¹⁵. În 1969, nota în *Caiete*: „Am meditat la motivele pentru care Weininger m-a pasionat atâta în tinerețe. Îmi plăcea, evident, că ura femeia. Dar și mai mult mă seducea faptul că, evreu fiind, își detesta «neamul», la fel cum mie, român, îmi era groază că sunt român. Refuzul originilor, neputința de a te resemna să fii ceea ce ești, drama de a te visa altul, le cunoșteam pe toate; mi se părea însă că Weininger a mers cel mai departe în acea voință, acea căutare a autonimicirii, că reprezenta un caz limită, *cazul*”¹⁶.

Printre alți eroi ai tinereții lui Cioran îi putem enumera pe: Heinrich von Kleist, Caroline de Günderode și Nerval¹⁷.

PERIOADA STUDENȚIEI: 1928–1932

Ajuns student, continuă să citească cu lăcomie. Amintindu-și de începuturile șederii sale la București, notează: „Ce poftă în fața oricărei cărți! N-aveam nici un prieten, lectura era viața mea, și am citit cum n-a citit nimeni vreodată. Tot ce-am devenit apoi se afla deja în germene în insul care citea cincisprezece ore pe zi. Trăiam *fără dialog*. În vocabularul meu nu figura cuvântul *celălalt*”¹⁸. Citea la Biblioteca Fundației Universitare „Carol I”, care se afla în fața Palatului Regal, și îl vedea pe rege ieșind și intrând. A sfârșit prin a avea o ură îndârjită împotriva lui și citindu-i pe anarhiști: „Nu era vorba de o gândire politică, ci de o revoltă absolută”, mărturisește Cioran¹⁹.

Arșavir Acterian l-a remarcat în sala de lectură, cu fața lui pe care se întipărise dezgustul. Era întâlnit mereu în același loc, hotărât să nu iasă din singurătatea lui, cu expresia care îl detașa de restul cititorilor. Curios să știe ce citește, și-a aruncat ochii pe una dintre fișele de lector „pe care obișnuia să le zvârle, mai mult decât să le așeze, pe pupitrul dirigintei sălii” și l-a surprins într-una din zile cerând „niște studii kantiene și un Barres – *Du sang, de la volupté et de la mort*”²⁰.

Îi aprofundează pe Schopenhauer, Nietzsche, Dostoievski, Eminescu, Soloviov²¹. Anii de facultate sunt dedicați cu precădere lecturilor de filosofie germană²². Constantin Noica i-a reținut chipul încă înainte de a-l cunoaște: „În Biblioteca centrală a Facultății de Filosofie din București, la ora când suna clopoțelul de

¹⁵ *Ibidem*, p. 165.

¹⁶ Cioran, *Caiete*, vol. 3: 1969–1972, trad. din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, ed. a 2-a, București, Humanitas, 2003, p. 128. Vezi Ciprian Vălcan, *La concurrence des influences culturelles françaises et allemandes dans l'œuvre de Cioran*, București, Editura Institutului Cultural Român, 2008, pp. 201–218.

¹⁷ Ciprian Vălcan, *op. cit.*, p. 203.

¹⁸ Cioran, *Caiete*, vol. 3: 1969–1972, trad. din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, ed. a 2-a, București, Humanitas, 2003, p. 272.

¹⁹ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 128.

²⁰ *Întâlniri cu Cioran*, vol. 2, culegere realizată de Marin Diaconu și Mihaela-Gențiana Stănișor, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2011, p. 9.

²¹ Nicolae Turcan, *op. cit.*, p. 36.

²² Gabriel Luceanu, *Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran urmat de Apocalipsa după Cioran: trei zile de convorbiri – 1990*, București, Humanitas, 1995, pp. 18, 82.

închidere, vedeam desprinzându-se cu greu din neantul cărților moarte un chip halucinat²³. În 1931, cei doi au obținut o bursă de studii la Geneva, unde au stat în aceeași locuință. Mai târziu, Noica spunea adesea despre prietenul său: „Emil era atât de citit, încât consider că a străbătut nu numai marile bulevarde ale culturii, ci și ulițele lăaturalnice ale ei”²⁴. În legătură cu lecturile lor, Cioran ne-a transmis o imagine surprinzătoare: „Dacă ar fi să-l credem, în tinerețea noastră el îi citea numai pe marii autori, iar eu numai pe cei de mâna a doua. Schopenhauer, Nietzsche, Dostoievski par să fie pentru el o pleavă. [Adevărul este că] la Fundația Carol, eu eram scufundat în *Logische Untersuchungen*, în vreme ce el îmi tot lăuda *Paludes* de Gide...”²⁵.

La Sibiu învățase nemțește, așa că îi era la îndemână limba. Citea în original și la sursă, foarte puțin comentariile. Mihai Șora, care a văzut caietele cu notele de lectură din studenție, păstrate la Sibiu de Aurel Cioran, fratele filosofului, a remarcat scrisul mărunț, apreciind că Cioran a fost un student foarte conștiincios, care a parcurs Kant, Fichte, Hegel, Schelling și toată filosofia postkantiană²⁶. Aceste însemnări nu indică lecturi din Aristotel și din clasici greci, adaugă el²⁷. Gabriel Liiceanu crede că: „Opțiunea lui Cioran, la capătul acestor lecturi, este limpede: împotriva tuturor formalismelor, a subtilităților și distincțiilor culturale neangajate existențial, nu are valoare decât scrisul izvorât din tensiunile vieții, din obsesiile organice, din intuițiile singurătății și ale nopții”²⁸. A citit foarte mult din Șestov, pe care-l considera filosoful generației căreia îi aparținea, „generație care nu izbutea să se realizeze spiritual, dar păstra nostalgia unei atari realizări”²⁹.

La facultate, Cioran l-a avut profesor pe Tudor Vianu, care ținea cursuri despre Simmel, Wölfflin, Worringer. De la lectura cărții lui Worringer, *Formprobleme der Gotik*, s-au păstrat pagini întregi de note³⁰. Dar, dintre aceștia, Georg Simmel a rămas cel mai important și cel mai iubit de Cioran³¹: „Simmel folosea o limbă de o mare claritate, rară la germani”³². Îi admira mai ales textele despre artă, „în care demonstra o uimitoare sensibilitate”³³.

²³ Constantin Noica, „Gânduri despre Cioran”, în „Almanahul literar”, 1985; apud *Pro și contra Cioran: între idolatrie și pamflet*, antologie, cuvânt înainte și note de Marin Diaconu, București, Humanitas, 1998, p. 293.

²⁴ *Ibidem*, p. 69.

²⁵ Cioran, *Scrisori către cei de-acasă*, stabilirea și transcrierea textelor de Gabriel Liiceanu și Theodor Enescu, trad. din franceză de Tania Radu, ediție, note și indici de Dan C. Mihăilescu, București, Humanitas, 1995, p. 287.

²⁶ O listă a lecturilor de la 18–19 ani a fost publicată de Aurel Cioran, în „Litere, Arte & Idei”, an V, nr. 47 (228), 1995.

²⁷ Mihai Șora, „Din nou despre Cioran”, convorbire realizată de Marin Diaconu și Constantin Aslam, în „Viața Românească”, Anul C (100), nr. 6–7, iunie–iulie, 2005, pp. 16–19.

²⁸ Gabriel Liiceanu, *Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran urmat de Apocalipsa după Cioran: trei zile de convorbiri – 1990*, București, Humanitas, 1995, p. 19.

²⁹ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, pp. 6, 190.

³⁰ Eugène Van Itterbeek, „Cioran, lecteur de Wilhelm Worringer”, în *Cahiers Emil Cioran: approches critiques*, vol. 9, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu/Éditions Les Sept Dormants, Leuven, 2008, pp. 180–193.

³¹ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, pp. 6, 24.

³² *Ibidem*, p. 191.

³³ *Ibidem*.

Dar Cioran a făcut și descoperiri mai insolite: ca student, a trebuit să se ocupe de discipolii lui Schopenhauer și i-a reținut atenția Philipp Mainländer, „autor al unei *Filosofii a eliberării*”. A fost mândru că este singurul care se mai ocupă de acest filosof uitat cu desăvârșire. Nu mică i-a fost surpriza când, mult mai târziu, a nimerit peste un text al lui Borges care-l scotea din uitare pe același³⁴.

În timpul studenției, Cioran poartă o corespondență cu prietenul și colegul său de liceu, Bucur Țincu. Aflăm că una din lecturile lor comune a fost *Cazul Maurizius* de Jakob Wassermann. Ion Vartic este de părere că cei doi au fost atrași de roman pentru că „venea în întâmpinarea preocupării lor fundamentale de moment: anume, criza și, în consecință, sensul și misiunea propriei generații”³⁵ și l-au citit „din perspectiva lui Etzel von Andergast, a tânărului răzvrătit contra autorității și ierarhiei paternaliste”³⁶. Romanul conține și un personaj cu trăsături specific cioraniene, Gregor Waremmé alias Georg Warschauer, „misionar al europenismului apolonico-faustic”, cel la care Cioran, probabil, face aluzie într-una din scrisori. Cu toate aceste afinități, se pare totuși că Cioran nu a mai revenit asupra acestei lecturi³⁷. Un personaj în care spune că s-a regăsit este Tonio Kröger al lui Thomas Mann³⁸.

Din corespondența cu fostul său coleg de liceu, Bucur Țincu, aflăm că în 1930 lucra la o teză de licență pe Kant, cu profesorul Nae Ionescu. Cu această ocazie a citit Cohen și Vaininger, care s-au ocupat toată viața de Kant, și „cercetarea lui Nicolai Hartmann asupra istoricului și supraistoricului în filosofia lui Kant”³⁹. Citește și cartea lui Croce despre Hegel și devine interesat de filosofia istoriei, consultând în acest sens cartea lui Ernst Troeltsch *Der Historismus und seine Probleme*⁴⁰. În vacanța de iarnă 1930–1931, destăinuiește că a scris pentru sine „niște lucruri asupra crizei culturii moderne” și a ajuns „la concluzii spengleriene”⁴¹. Nu este de mirare, căci Spengler a fost un autor citit febril în adolescență, deși avea să nu-l mai intereseze mai târziu⁴². O afinitate mult mai puternică și mai durabilă a simțit Cioran pentru Pascal, căruia nu i-a citit doar opera, ci și suferința: „Dacă vrei să ai o bucurie spirituală, pe care nu o poți câștiga oricând, citește viața lui Pascal scrisă de sora sa, M-me Périer, publicată ca introducere la *Pensées*-urile ediția 1852”, îi recomandă Cioran fostului coleg⁴³. Viitorul mare stilist și-a amintit într-o convorbire mai târzie că a fost zguduit când a citit că Pascal și-a rescris de

³⁴ Cioran, *Exerciții de admirație: eseuri și portrete*, trad. de Emanoil Marcu, București, Humanitas, 1993, p. 157.

³⁵ Ion Vartic, *Cioran naiv și sentimental*, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, p. 31.

³⁶ *Ibidem*, p. 30.

³⁷ *Ibidem*, p. 47.

³⁸ Cioran, *12 scrisori de pe culmile disperării*, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, p. 52.

³⁹ *Ibidem*, p. 35; vezi secțiunea Document: „Cioran, lecteur de Kant”, în *Cahiers Emil Cioran: approches critiques*, vol. 6, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu/Éditions Les Sept Dormants, Leuven, 2005, pp. 183–207.

⁴⁰ Cioran, *12 scrisori de pe culmile disperării*, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, p. 52.

⁴¹ *Ibidem*, p. 38.

⁴² *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 200. Eugène Van Itterbeek, *Cioran, lecteur de Spengler*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”/ Leuven, Éditions Les Sept Dormants, 2002.

⁴³ Cioran, *12 scrisori de pe culmile disperării*, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, p. 40.

șaptesprezece ori câteva dintre scrisorile către iezuiți, așa-numitele *Provinciale*⁴⁴. O altă recomandare este cartea „cu totul remarcabilă” a lui Ernst Bertram asupra lui Nietzsche⁴⁵. Din corespondența menționată mai aflăm că, la un moment dat, Cioran era ocupat cu lectura cărților lui Erwin Reisner, pentru că Vianu îi ceruse un articol asupra lui pentru revista „Gândirea”, dar și că îi era imposibil să citească, pentru a-i face o recenzie, cartea lui N. Bagdasar, *Din problemele culturii europene*, pe care o găsea „proastă”⁴⁶. Cum am menționat, Cioran l-a cunoscut personal pe Erwin Reisner, la vremea când acesta era bibliotecar la Bruckenthal⁴⁷, și a scris articolul, deși mărturisește în aceeași scrisoare că nu-i convine „atmosfera filosofică” a cărților lui⁴⁸. Una din „cele câteva cărți bune scrise în românește”, pe care o recenzează în timpul studenției în „Revista de filosofie”, este *Eonul dogmatic* de Lucian Blaga⁴⁹. În „Arhiva pentru știința și reforma socială” a publicat o recenzie despre *Psychologie der Weltanschauungen*, de Karl Jaspers, și un articol despre Hegel⁵⁰. În acesta din urmă se referă, pe lângă cartea lui Troeltsch mai sus amintită, și la distincțiile făcute de Rothacker în *Einleitung in die Geisteswissenschaften* despre filosoful în discuție: „Hegel opune inconștientului: conștientul; intuiției intelectuale: conceptul; organismului viu al divinității: organismul realității prinse în concept; spiritului poporului: statul; moravurilor: legea; elementului istoric pur: rațiunea”⁵¹.

În scrisorile către Bucur Țincu este consemnată și iminenta despărțire de Kant: „am fost la cocote cu *Critica rațiunii pure* în buzunar!”⁵². Până la urmă, Cioran și-a trecut examenul de licență la 23 iunie 1932, susținând o lucrare despre intuiționismul bergsonian⁵³, o temă foarte apropiată de cea a colegului său Nicolae Tatu, care și-a susținut licența cu *La durée et l'intuition dans la philosophie de Bergson*, în 1931⁵⁴.

În anii facultății, Cioran l-a studiat pe Kierkegaard și a continuat să-l devoreze și după absolvire, „într-o traducere germană”⁵⁵. În anul 1932, a citit *Sein und Zeit*.

⁴⁴ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 107.

⁴⁵ Cioran, *12 scrisori de pe culmile disperării*, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, p. 53.

⁴⁶ *Ibidem*, pp. 44, 45.

⁴⁷ Cioran, *Scrisori către cei de-acasă*, stabilirea și transcrierea textelor de Gabriel Liiceanu și Theodor Enescu, trad. din franceză de Tania Radu, ediție, note și indici de Dan C. Mihăilescu, București, Humanitas, 1995, pp. 244, 249.

⁴⁸ Articolul „Erwin Reisner și concepția religioasă a istoriei” a fost publicat în „Gândirea”, an XI, decembrie 1931, pp. 503–505.

⁴⁹ „Revista de filosofie”, vol. XVI, nr. 3–4, iulie–decembrie 1931, pp. 349, 350.

⁵⁰ „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an X, nr. 1–4, 1932, pp. 695–697 și, respectiv, 870–873.

⁵¹ *Apud* Emil Cioran, *Singurătate și destin: publicistică. 1931–1944*, cu un cuvânt înainte al autorului, ed. îngrijită de Marin Diaconu, București, Humanitas, 1991, p. 146.

⁵² *Ibidem*, p. 39.

⁵³ Gabriel Liiceanu, *Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran urmat de Apocalipsa după Cioran: trei zile de convorbiri – 1990*, București, Humanitas, 1995, p. 20. Vezi secțiunea Document: „Cioran, lecteur de Bergson”, în *Cahiers Emil Cioran: approches critiques*, vol. 7, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, Leuven /Éditions Les Sept Dormants, 2006, pp. 145–187.

⁵⁴ Marin Diaconu, „Emil Cioran et Nicolae Tatu. Une relation collégiale et amicale”, în *Cahiers Emil Cioran: approches critiques*, vol. 8, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, Leuven /Éditions Les Sept Dormants, 2007, p. 129.

⁵⁵ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 218.

După opinia lui, „fascinația pe care o exercită limbajul explică succesul lui Heidegger. Manipulator fără pereche, el posedă un adevărat geniu verbal, pe care-l împinge totuși prea departe, acordând limbajului o importanță amețitoare”. Acest exces i-a trezit îndoieli: „Deșertăciunea unui asemenea exercițiu mi-a sărit în ochi. Mi s-a părut că se încearcă să fiu înșelat cu vorba”. Lectura însă nu a fost lipsită de învățăminte: „Trebuie să-i mulțumesc lui Heidegger că a izbutit, prin prodigioasa lui inventivitate verbală, să-mi deschidă ochii. Am văzut ce trebuia cu orice preț evitat”⁵⁶. „Din Heidegger m-a interesat latura lui kierkegaardiană, nu latura lui husserliană”⁵⁷, mărturisește Cioran. Nu a fost marcat de autorii „care nu reprezintă decât o experiență intelectuală, ca Husserl”⁵⁸. Într-o lucrare a lui Husserl nu-l interesa Husserl⁵⁹.

I-a admirat pe acei autori care au fost pe punctul de a se prăbuși. De aceea i-a iubit pe Nietzsche, Otto Weininger, sau pe autori ruși precum Rozanov⁶⁰, „scriitori religioși care sunt constant la un pas de erezie, gen Dostoievski”⁶¹. A admirat și personalitatea lui Berdiaev, dar l-a citit mai puțin⁶². O mare influență asupra lui au avut-o și gânditorii germani ai așa-numitei „filosofii a vieții”, precum Dilthey⁶³, și este vizibil până mai târziu atașamentul său față de romantismul german. Citise în al doilea an de facultate cartea lui Georg Mehlis, *Die Deutsche Romantik*, publicată la München în 1922⁶⁴. Prin 1929 și-a cumpărat de la Sibiu *Eseu despre inegalitatea raselor* de Gobineau, dar nu l-a citit⁶⁵.

La terminarea studenției, Cioran avea o bibliotecă impresionantă, cu cărți în limba franceză, mai ales, la care ținea foarte mult, dar care s-a distrus sau s-a risipit în timp, după plecarea din România⁶⁶.

DUPĂ FACULTATE: 1932–1933

În 1932, după ce terminase „vagi studii de filosofie”, îl întâlnește pe Mircea Eliade, care era idolul „noii generații”. Eliade este cel care încearcă în repetate rânduri să-l convertească, fără succes, să citească *Comedia umană*. Amintindu-și

⁵⁶ *Ibidem*, p. 189.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 25.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 112.

⁶⁰ Vezi Eugène Van Itterbeek, „Cioran, lecteur de Rozanov”, în *Cahiers Emil Cioran: approches critiques*, vol. 4, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga” Leuven / Éditions Les Sept Dormants, 2003, pp. 114–122.

⁶¹ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 25.

⁶² *Ibidem*, p. 190.

⁶³ *Ibidem*, p. 24.

⁶⁴ Vezi Eugène Van Itterbeek, „Cioran et le romantisme allemand”, în *Cahiers Emil Cioran: approches critiques*, vol. 2, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, Leuven/Éditions Les Sept Dormants, 2000, pp. 83–106.

⁶⁵ Cioran, *Caiete*, vol. 3: 1969–1972, trad. din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, ed. a 2-a, București, Humanitas, 2003, p. 107.

⁶⁶ *Înălțiri cu Cioran*, vol. 1, cuvânt înainte de Eugen Simion, culegere realizată de Marin Diaconu și Mihaela-Gențiana Stănișor, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2010, p. 47.

întâmplarea, Cioran notează în *Exerciții de admirație* (1986): „Cel ce i-a frecventat mult timp pe moraliști cu greu îl înțelege pe Balzac; dar poate ghici motivele celor ce au pentru el o mare slăbiciune, care găsesc în universul lui o senzație de viață, de dilatare, de libertate, necunoscută amatorului de maxime, gen minor în care nu mai distingi perfecțiunea de asfixie”⁶⁷.

Devine membru al Asociației de arte, literă și filosofie „Criterion”, care și-a inaugurat activitatea în octombrie 1932. La simpozionul din noiembrie citește conferința *Bergson și filosofia vieții*. Este și membru al Grupării intelectuale „Thesis” din Sibiu. Aici prezintă conferințele *Antropologie filosofică* (martie), *Experiența eternității* (martie) și *Entuziasmul ca formă a iubirii* (mai)⁶⁸. Continuă activitatea publicistică și scrie, la Sibiu, prima lui carte, pe care are de gând să o intituleze *Pe culmile disperării sau între viață și moarte*⁶⁹.

Sintagma „pe culmile disperării” este o expresie folosită în mod curent în ziarele din epocă, la rubrica „Diverse”⁷⁰, iar numele unui capitol – „Cât de departe sunt toate!” – l-a dat după o exclamație dintr-o anecdotă consemnată într-o carte despre literatura spaniolă citită pe când era student⁷¹. Din tonul exaltat al scrierii transpare senzația mărturisită de Cioran într-un interviu: „când i-am citit pe Kierkegaard și pe Schopenhauer, am avut senzația că sunt Dumnezeu”⁷².

PERIOADA STUDIILOR DIN BERLIN ȘI MÜNCHEN: 1933–1935

În toamna anului 1933, pleacă la Berlin cu o bursă Humboldt. La facultate întâlnește doar doi profesori cu care ar putea lucra: Nicolai Hartmann, „extraordinar spirit analitic, dar care pretinde limba greacă”, și Ludwig Klages, „un temperament exaltat până la demonie”, dar care fiind doar invitat, nu ținea seminar⁷³.

Trăiește retras, în orașul care „are prea mult stil, prea multă istorie, prea multă tradiție, încât arhitectura lui rigidă și tristă te stânjenește”⁷⁴. Nu este la curent nici cu situația politică și așteaptă ziarele românești ca să se informeze⁷⁵. Este vizitat din când în când de Petre Țuțea, care studia și el acolo, dreptul, vizita durând întotdeauna ore în șir, prelungindu-se adesea până noaptea târziu⁷⁶. În decembrie 1933 îi scria

⁶⁷ Cioran, *Exerciții de admirație: eseuri și portrete*, trad. de Emanoil Marcu, București, Humanitas, 1993, p. 118.

⁶⁸ Marin Diaconu, „Emil Cioran: repere bibliografice și spirituale (1911–2005)”, în „Viața Românească”, Anul C (100), nr. 6–7, iunie–iulie, 2005, p. 20.

⁶⁹ *Apud* „Manuscriptum”, anul XXIX, nr. 1–2 (110–111), 1998, p. 233.

⁷⁰ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 102.

⁷¹ *Ibidem*, p. 90.

⁷² Ioan Costea, *Sfârșitul istoriei după Cioran*, București, Europress, 2009, p. 129. Despre influența lui Schopenhauer în opera românească a lui Cioran, vezi Ciprian Vălcan, *op. cit.*, pp. 159–172.

⁷³ Cioran, *Scrisori către cei de-acasă*, stabilirea și transcrierea textelor de Gabriel Liiceanu și Theodor Enescu, trad. din franceză de Tania Radu, ediție, note și indici de Dan C. Mihăilescu, București, Humanitas, 1995, p. 269.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 313.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 299.

fostului său coleg de liceu și de facultate Nicolae Tatu: „De la Berlin n-o să mă întorc în țară cu cărți de filosofie citite și cu nici o fișă, ci cu o erudiție muzicală, care mărturisesc că mă bucură”⁷⁷. În iunie 1934, Cioran se află la München, unde i se pare „stupid și inutil să lucreze la o teză de doctorat”⁷⁸. Îi scrie lui Petru Comarnescu, care i-a trimis să citească volumul *Nu* de Eugen Ionescu: „Trebuie să-ți mărturisesc că în viața mea n-am simțit un dezgust mai mare la lectura unei cărți”⁷⁹.

Dezamăgirea resimțită față de mediul universitar se va reflecta în *Cartea amăgirilor*, apărută în 1936, care conține o secțiune intitulată semnificativ „Despărțirea de filosofie”⁸⁰. Cheia de boltă a cărții sunt extazul muzical și extazul mistic. La vremea când scria, Cioran trăia cu o asemenea intensitate încât îi era literalmente teamă să nu sfârșească ca întemeietor de religie⁸¹... Aici, Cioran avea să-și amintească de extraordinarul efect pe care l-au avut asupra lui cuvintele lui Georg Simmel, scrise cu puțin timp înaintea morții: „Este îngrozitor să te gândești ce puțin din suferințele umanității au trecut în filosofia ei”. A dat și verdictul în privința lui Kant: „Kant n-a fost niciodată trist. Nu pot iubi oamenii care nu amestecă gândurile cu regretele”⁸². Meditează de fapt la cât de puțin a avut de învățat de la marii filosofi: „Niciodată n-am avut nevoie de Kant, de Descartes, sau de Aristot, care n-au gândit decât pentru orele noastre singure, pentru îndoielile noastre permise”⁸³. Într-o recenzie, Mihail Sebastian făcea observația că, în carte, „umbrele lui Nietzsche, Gide și Dostoievski se încrucișează destul de vizibil”⁸⁴.

În această perioadă, în anul 1935, se naște pasiunea lui Cioran pentru figura împărătesei Elisabeta de Austria, Sissi, după ce citește câteva rânduri (în limba franceză), în prefața scrisă de Maurice Barrès la o carte a lui Christomanos⁸⁵: „Gândul morții curăță asemenea unui grădinar care, aflat în grădina lui, plivește buruienile. Dar grădinarul acesta vrea să fie mereu singur și se supără când curioșii i se uită în grădină. Tocmai de aceea îmi acopăr obrazul cu umbrela și cu evantaiul pentru ca el să poată lucra nestingherit...”⁸⁶. Pasiunea era încă vie în 1963, căci la sfârșitul anului consemnează: „Am citit anul acesta trei sau patru cărți despre Elisabeta de Austria”⁸⁷.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 313.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 314.

⁷⁹ „Manuscriptum”, anul XXIX, nr. 1–2 (110–111), 1998, p. 235.

⁸⁰ George Bălan, *Emil Cioran – Luciditatea eliberatoare?*, cuvânt înainte și note de Alain Cophignon, trad. din limba franceză de Vasile Savin, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2009, pp. 38, 39.

⁸¹ Cioran, *Caiete*, vol. 2: 1966–1969, trad. din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, ed. a 2-a, București, Humanitas, 2003, p. 304.

⁸² *Apud* Emil Cioran, *Cartea amăgirilor*, București, Humanitas, p. 162.

⁸³ *Ibidem*, pp. 166, 167.

⁸⁴ „Rampa”, anul XIX, nr. 5522, 13 iunie 1936, p. 1; *apud Pro și contra Cioran: între idolatrie și pamflet*, antologie, cuvânt înainte și note de Marin Diaconu, București, Humanitas, 1998, p. 71.

⁸⁵ Maurice Barrès, „Une impératrice de la solitude”, preface à Constantin Christomanos, *Élisabeth de Bavière, impératrice d’Autriche. Pages de journal*, Paris, Mercure de France, 1900, pp. 24, 25. Vezi Ciprian Vălcan, *op. cit.*, pp. 330–334.

⁸⁶ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 61.

⁸⁷ *Caiete*, vol. 1: 1957–1965, cuvânt înainte de Simone Boué, trad. din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, ed. a 2-a, București, Humanitas, 2003, p. 224.

Scrive o serie de scrisori din Berlin și din München, pe care le trimite ziarului „Vreamea”, probabil după modelul *Scrisorilor din Paris* ale lui Mircea Vulcănescu din perioada 1925–1928⁸⁸. În ele apare și sintagma „schimbarea la față a României”⁸⁹, care va deveni titlul viitoarei lui cărți apărute la începutul anului 1937. Cartea este înțesată de idei și termeni de la Spengler, Nietzsche și Keyserling⁹⁰. O influență mai puțin semnalată e cea a lui Eugen Lovinescu. După o analiză comparată a textelor, Marta Petreu a ajuns la concluzia că „Cioran a cunoscut direct și în amănunțime lucrarea lui Lovinescu” *Istoria civilizației române moderne*⁹¹.

După întoarcerea de la studii, Cioran duce o viață nesigură, locuiește prin cămine studentești și colaborează la diverse reviste. În 1936 și-a satisfăcut stagiul militar la Sibiu. În acest răstimp, citește aproape în întregime (cca. 22 de volume) opera lui Léon Bloy, găsită în biblioteca unui căpitan⁹².

PROFESOR LA LICEUL „ANDREI ȘAGUNA” DIN BRAȘOV: 1936–1937

În anul școlar 1936–1937, Cioran a fost profesor la liceul „Andrei Șaguna” din Brașov. La clasă, comenta cu elevii cele mai recente lecturi ale sale. Unul dintre ei, Ștefan Baciu, își amintește că astfel a auzit pentru prima dată numele lui Ortega y Gasset și Miguel de Unamuno⁹³. Tot el își amintește că, fiindu-i pusă o întrebare „dificilă” cu privire la poemul său preferat, Cioran a menționat și chiar a recitat parțial, în fața clasei, *Sonetul laptelui* de Ion Pribeagu⁹⁴. Vorbea despre lecturile lui – Heidegger, Jünger, Nietzsche sau de eternul Max Stirner, cu *Der Einzige und sein Eigentum*, „care era una din lecturile lui permanente” – și la cafeneaua „Coroana”, cu ocazia unor „reuniuni” la care participau Vasile Munteanu, Octav Șuluțiu, Aurel Neguș, Aurel Nistor, Radu Dragnea⁹⁵.

Corespundează cu Mircea Eliade și continuă să-i citească cărțile trimise. În decembrie 1936 citește *Domnișoara Cristina* și îi scrie cu admirație⁹⁶. Citește masiv

⁸⁸ Mara Magda Maftei, *Cioran și utopia „tinerei generații”*, București, Ideea Europeană, 2009, p. 229.

⁸⁹ Apud Emil Cioran, *Singurătate și destin: publicistică 1931–1944*, cu un cuvânt înainte al autorului, ed. îngrijită de Marin Diaconu, București, Humanitas, 1991, p. 260.

⁹⁰ Vezi Ioan Costea, *op. cit.*, pp. 175–179, Mara Magda Maftei, *op. cit.*, pp. 87–112, Ciprian Vălcan, *op. cit.*, pp. 226–232.

⁹¹ Marta Petreu, „Filosofii paralele: Lovinescu și Cioran”, în *Un trecut deocheat sau „Schimbarea la față a României”*, Cluj-Napoca, Editura Biblioteca Apostrof, 1999. Vezi și Ioan Costea, *op. cit.*, pp. 222–249.

⁹² Cioran, *Caiete*, vol. 2: 1966–1969, trad. din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, ed. a 2-a, București, Humanitas, 2003, p. 128.

⁹³ Ștefan Baciu, „Un profesor de învățământ secundar numit Emil Cioran”, în *Întâlniri cu Cioran*, vol. 2, culegere realizată de Marin Diaconu și Mihaela-Gențiana Stănișor, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2011, p. 21.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 23

⁹⁵ *Ibidem*, p. 21.

⁹⁶ Cioran, *Scrisori către cei de-acasă*, stabilirea și transcrierea textelor de Gabriel Liiceanu și Theodor Enescu, trad. din franceză de Tania Radu, ediție, note și indici de Dan C. Mihăilescu, București, Humanitas, 1995, p. 274.

mistici și vieți de sfinți⁹⁷. O carte de căpătâi îi este și „o antologie budistă în germană”⁹⁸. Este fascinat de Tereza de Avila⁹⁹. În interviul din 1990 acordat lui Gabriel Liiceanu, spunea: „Eu am fost un fanatic al Sfintei Tereza d’Avila. Niciodată nu m-am schimbat. A fost o pasiune *presque morbide*. Am avut un adevărat cult pentru ea. Îmi plăcea și ca scriitoare, dar mai ales *excesul* mă fascina la ea. Un exces care venea din nebunia aceea specială, inconfundabilă, proprie Spaniei”¹⁰⁰. A început să fie interesat de problemele mistice, influențat probabil și de cursurile lui Nae Ionescu de la facultate. Atunci și-a dat seama că mistica, nu religia, îl interesează; mistica, „adică momentul de exces al religiei, latura ei stranie”¹⁰¹. Scie „o carte de adnotări pe marginea acestor texte, adnotări care erau în același timp pentru și împotriva religiei”¹⁰². Singurul autor pe care-l mai putea citi în această perioadă era Shakespeare. Se compara cu Macbeth și refuza dialogul¹⁰³. Cartea – *Lacrimi și sfinți* – avea să apară la sfârșitul anului 1937.

PARIS: 1937–1947

În noiembrie 1937, Cioran a plecat la Paris cu o bursă acordată de Institutul Francez din București, cu promisiunea de a scrie o teză de doctorat. Nu a făcut însă nimic în acest sens; în schimb, luni întregi a cutreierat întreaga Franță pe bicicletă¹⁰⁴, notându-și în agenda de buzunar fragmente din versurile lui Baudelaire. Să ne amintim că în *Lacrimi și sfinți* scria: „Orice poezie din Baudelaire *spune* omului modern mai mult decât excesele sublime ale sfinților”¹⁰⁵. Ultimul său articol în limba română, „de o tristețe nemaipomenită”, despre Cartierul Latin, începe cu un citat din Rilke: „Se vine aici pentru a trăi, sau mai curând pentru a muri?”¹⁰⁶. Idealul său era să moară într-un hotel, în Cartierul Latin: „În ultimul hotel în care am stat, își amintea Cioran, aveam două camere, chiar sub acoperiș. O cheie o lăsam jos, ca să se creadă că nu sunt acasă, cu cealaltă mă încuiam, stăteam închis și citeam”¹⁰⁷. Citește *La légende de la mort* de Anatole Le Braz și are impresia că Bretania seamănă cu România copilăriei sale¹⁰⁸.

⁹⁷ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 126.

⁹⁸ *Ibidem*, 130.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 105.

¹⁰⁰ Gabriel Liiceanu, *Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran urmat de Apocalipsa după Cioran: trei zile de convorbiri – 1990*, București, Humanitas, 1995, p. 105.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 117.

¹⁰² *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 126.

¹⁰³ *Ibidem*, pp. 114, 126, 132.

¹⁰⁴ *Ibidem*, pp. 97–99.

¹⁰⁵ Emil Cioran, *Lacrimi și sfinți*, București, Humanitas, 1991, p. 53; vezi Eugène Van Itterbeek, „Le mendiant chez Cioran et chez Baudelaire: analogies et dissemblances”, în *Cahiers Emil Cioran: approches critiques*, vol. 4, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga” Leuven/Éditions Les Sept Dormants, 2003, pp. 81–88.

¹⁰⁶ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, pp. 137, 138.

¹⁰⁷ Gabriel Liiceanu, *Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran urmat de Apocalipsa după Cioran: trei zile de convorbiri – 1990*, București, Humanitas, 1995, pp. 93, 94.

¹⁰⁸ Cioran, *Caiete*, vol. 3: 1969–1972, trad. din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, ed. a 2-a, București, Humanitas, 2003, p. 256.

În 1940 și-a publicat ultima carte în limba română, *Amurgul gândurilor*. Se poate constata aici distanțarea de filosofia lui Dilthey. „În mod firesc, trecutul se pierde în actualitatea prezentului, se însumează și se topește în el” scrie Cioran¹⁰⁹. Începe *Îndreptar pătimas*, care „respiră o voluptate a claustrării în mijlocul unei lumi în care își consumă până la epuizare condiția de străin”¹¹⁰.

Își petrece timpul la Biblioteca Saint Geneviève, care-i era cea mai apropiată¹¹¹. Citește și la biblioteca Bisericii române de la Paris, care a rămas deschisă în timpul războiului¹¹². O dată pe săptămână se ducea, cu bicicleta, la biblioteca engleză, rămasă și ea deschisă, „în mod paradoxal”, de unde se întorcea cu câte cinci-șase cărți. S-a dedicat literaturii și mai cu seamă poeziei engleze, care îl fascina¹¹³.

În timpul Ocupației l-a vizitat pe Benjamin Fundoianu, căruia îi cunoștea opera, mai întâi cu intenția să-i pună câteva întrebări despre Șestov, după care au rămas prieteni. Îi împărtășea unele gusturi în materie de literatură – de pildă, preferința pentru Nietzsche, la care iubea formulele eliptice – altele, nu; Fundoianu îi recomandase insistent o carte a lui Victor Hugo, *Shakespeare*, dar a găsit-o „aproape ilizibilă”¹¹⁴. Soarta i-a despărțit însă curând. Fundoianu a murit la Auschwitz¹¹⁵.

Au urmat și alte despărțiri pentru Cioran. În vara lui 1947, într-un sat nu departe de Dieppe, traduce din Mallarmé și are revelația că trebuie să se desprindă de limba română¹¹⁶. Odată cu sfârșitul tinereții se despărțea pentru vecie de *Unicul și proprietatea sa* a lui Max Stirner. *Celălalt* i se părea posibil, ba chiar real¹¹⁷.

¹⁰⁹ Emil Cioran, *Amurgul gândurilor*, București, Humanitas, 1991, p. 16; vezi Ioan Costea, *op. cit.*, p. 167.

¹¹⁰ Gabriel Liiceanu, „Cioran sau filosofia ca antifilosofie”, în *Cearța cu filosofia*, București, Humanitas, 1992, p. 151.

¹¹¹ Mihai Șora, „Din nou despre Cioran”, convorbire realizată de Marin Diaconu și Constantin Aslam, în „Viața Românească”, Anul C (100), nr. 6–7, iunie–iulie, 2005, p. 16.

¹¹² Cioran, *Scrisori către cei de-acasă*, stabilirea și transcrierea textelor de Gabriel Liiceanu și Theodor Enescu, trad. din franceză de Tania Radu, ediție, note și indici de Dan C. Mihăilescu, București, Humanitas, 1995, p. 302.

¹¹³ Gabriel Liiceanu, *Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran urmat de Apocalipsa după Cioran: trei zile de convorbiri – 1990*, București, Humanitas, 1995, p. 104.

¹¹⁴ Cioran, *Exerciții de admirație: eseuri și portrete*, trad. de Emanoil Marcu, București, Humanitas, 1993, p. 149.

¹¹⁵ *Convorbiri cu Cioran*, București, Humanitas, 1993, p. 131.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 29.

¹¹⁷ Cioran, *Istorie și utopie*, trad. de Emanoil Marcu, București, Humanitas, 1992, p. 11.